

Отримано: 02.01.2025

Прорецензовано: 20.01.2025

Прийнято до друку: 28.01.2025

e-mail: vitalii.benchuk@oa.edu.ua

trofymovych@hotmail.com

l.trofymovych@hotmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-23-34

Бенчук В., Трофимович В., Трофимович Л. Зміна суспільно-політичних настроїв донеччан на підконтрольній Україні території (2014-2022 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 23–34.

УДК 355. 014.94 (477+470)

Віталій Бенчук, Володимир Трофимович, Лілія Трофимович

ЗМІНА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ ДОНЕЧЧАН НА ПІДКОНТРОЛЬНІЙ УКРАЇНІ ТЕРИТОРІЇ (2014-2022 РР.)

На широкій джерельній базі автори проаналізували зміну суспільно-політичних настроїв донеччан упродовж АТО/ООС і чинники, що впливали на їх трансформацію. Таким чином було з'ясовано, що російська агресія на материкову Україну в 2014 р. спричинила розділення Донеччини на дві частини – підконтрольну українським органам влади та на тимчасово окуповану територію. «Гібридний мир» викликав зміну масових уявлень донеччан. У рамках дослідження були розглянуті питання геополітичної орієнтації, проблеми війни та миру, самоідентифікації, статусу російської/української мов тощо. Їх аналіз продемонстрував перемену суспільно-політичних настроїв мешканців на підконтрольній Україні території, які не мали суттєвої різниці від загальноукраїнських тенденцій в суспільстві.

Ключові слова: донеччани, респонденти, суспільно-політичні настрої, інформаційний вплив, пропаганда, геополітична орієнтація, підконтрольна Україні територія, збройні сили, російсько-українська війна.

Vitalii Benchuk, Volodymyr Trofymovych, Liliya Trofymovych

CHANGES IN THE SOCIO-POLITICAL ATTITUDES OF DONETSK RESIDENTS IN THE TERRITORY CONTROLLED BY UKRAINE (2014-2022)

Based on a wide range of sources, the authors analyzed the change in the socio-political attitudes of Donetsk residents during the ATO/JFO and the factors that influenced their transformation. Thus, it was found that the Russian aggression against mainland Ukraine in 2014 led to the division of Donetsk region into two parts – the one controlled by the Ukrainian authorities and the temporarily occupied territory. The “hybrid peace” caused a change in the mass perceptions of Donetsk residents. The study examined issues of geopolitical orientation, war and peace, self-identification, the status of Russian/Ukrainian languages, etc. Their analysis demonstrated a change in the socio-political attitudes of residents in the government-controlled area, which did not differ significantly from the general trends in Ukrainian society.

Keywords: Donetsk residents, respondents, socio-political moods, information influence, propaganda, geopolitical orientations, government-controlled territories of Ukraine, armed forces, Russian-Ukrainian war.

Мета рф у розв'язаній нею війні проти України полягає у знищенні української державності та ідентичності її народу. У 2014 р. кремль використав гібридні методи, вважаючи, що ними зможе досягнути своїх цілей. Але цього не відбулося, тому він прийняв рішення про повномасштабне вторгнення. Протягом 2014–2022 рр. російське військово-політичне керівництво підвищувало боєздатність армії, з переоснащенням озброєння та військової техніки, вишколом особового складу, вживало заходів для диверсифікації економіки з метою зменшення впливу санкцій, здійснювало психологічну підготовку власного суспільства до конвенційної війни через систематичний потік пропаганди. Вторгнення 24 лютого 2022 р. та російські методи ведення війни містять всі ознаки геноциду. Найбільшу кількість військових злочинів агресор здійснив саме на Донеччині. Повністю або частково були знищені її міста – Волноваха, Маріуполь, Соледар, Бахмут, Авдіївка, а сотні тисяч українських громадян змушені були покинути рідні домівки, шукаючи захисту в усіх кутках світу. Станом на сьогодні кремлівський диктатор не відмовився від своїх бажань. А стратегічна мета України – справедливий мир з виходом на міжнародно визнані державні кордони. Спрогнозувати

подальший розвиток подій складно, бо війна – це двосторонній процес, де кожна зі сторін враховує заходи, які може застосовувати противник для досягнення своїх цілей. Але з історичної ретроспективи дослідження процесів, які відбувалися в регіоні впродовж періоду АТО/ООС, зокрема зміна суспільно-політичних настроїв донеччан, є надзвичайно важливим завданням.

Ця проблематика була частково розкрита у вітчизняній та закордонній історіографії. Низка українських дослідників проаналізувала зміни у настроях, які відбулися в результаті розділення області на дві частини – підконтрольну українській владі та на тимчасово окуповану територію. З об'єктивних причин хронологічні межі праць обмежуються 2014–2016 роками. Вони були продемонстровані на прикладі самоідентифікації, геополітичних орієнтацій, ставленні до державного устрою України, врегулюванні збройного конфлікту тощо. Серед них варто відмітити Миколу Дмитренка та Еллу Лібанову, Марію Золкіну, Іллію Кононова, Олену Кривицьку, Ігоря Рущенка, Ларису Якубову. Колективні праці – монографію «Світова гібридна війна. Український фронт» під редакцією Володимира Горбуліна, аналітичну доповідь «Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання», підготовлену Інститутом політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, окремий розділ наукового видання Інституту історії України НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» за авторства Володимира Головка та Лариси Якубової. Усі вони відзначали зміну суспільно-політичних настроїв донеччан і тому суспільні розломи, які мали місце до 2014 р., поступово спадали. Проте, як відзначалося, складність цього явища полягала у збереженні відмінності між культурами деяких регіонів і розбіжностями серед «етнополітичної самоідентифікації» [45, с. 376].

Слід згадати статті Віталія Бенчука. В одній із них він проаналізував динаміку геополітичних вподобань упродовж 2015–2021 рр., де відзначив збільшення частки прихильників проєвропейського курсу та значний спад проросійського вектору, порівняно з довоєнними настроями. А в іншій – у співавторстві з Володимиром Трофимовичем – охарактеризував шляхи врегулювання збройного конфлікту на Сході України через призму масової свідомості місцевих жителів на підконтрольній українській владі території.

Закордонні фахівці також зробили свій внесок в аналіз змін самоідентифікації, зумовлених російським вторгненням. Тут варто відмітити британського та канадського політолога українського походження Тараса Кузьо (Taras Kuzio), який довів зменшення частки «російськомовних українців із подвійною російсько-українською ідентичністю, радянськими та панславистськими настроями» [27, с. 505]. А також Гвендолін Сассе (Gwendolyn Sasse) та Аліса Лакнер (Alice Lackner), які зафіксували зростання частки ідентифікації жителів краю з державою, а не з регіоном.

Самоусунення від влади експрезидента Віктора Януковича, російська агресія, боротьба місцевої влади проти нового вищого політичного керівництва країни призвели до суспільної дезорієнтації українського населення на Сході України. Це спричинило суспільно-політичне протистояння між прихильниками унітарної держави та місцевими колаборантами, які хотіли приєднання до росії. Як показала низка соціологічних опитувань, більшість жителів Донеччини прагнула жити у складі України. 26–29 березня 2014 р. громадська організація «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» провела дослідження серед жителів міста Донецьк. Воно засвідчило, що понад 31,6% опитаних містян бажали жити в унітарній державі, але з розширенням економічних і податкових повноважень регіону, 18,6% – не хотіли жодних змін в адміністративно-територіальному устрої, 15,5% – підтримували федералізацію з поділом України на кілька федеральних округів, 18,2% – виступали за входження області у міждержавний союз із росією, 8,7% – за приєднання до рф, 4,7% – за проголошення «ДНР» [3]. Соціологічне дослідження в іншому місті, другому за кількістю населення в області – Маріуполі, здійснене 4–9 квітня 2014 р. викладачами та студентами Маріупольського державного університету разом із волонтерською групою «Новий Маріуполь», продемонструвало наступне: 75% респондентів прагнули залишитися у складі України, 12% – приєднатися до рф, 8% – підтримували проголошення «ДНР», 5% – відмовилися відповісти [34, с. 160].

Грунтовне опитування 8–16 квітня 2014 р. організував Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Як випливає з отриманих даних, ідею приєднання до рф підтримували 27,5 % опитаних жителів області, не підтримували – 52,2% та важко було визначитися – 17,3% [20]. Майкл Макфол, американський посол США у рф (2012–2014 рр.), у своїх спогадах також писав, що більшість жителів регіону прагнула залишитися у складі України. Його аргументи спиралися на дослідження КМІС

і на дані Pew Research Center, які стверджували, що 70% опитаних бажали жити в унітарній державі, а 18% – від'єднатися від України [29, с. 398].

Усі соціологічні дослідження продемонстрували, що більшість жителів області хотіли залишитись у складі України та виступали проти приєднання до росії. Недостатні проросійські настрої серед місцевого населення підштовхнули кремль до здійснення військової інтервенції.

Загроза суверенітету та територіальної цілісності змусила українську владу оголосити АТО. Це несло небезпеку для існування терористичного утворення «ДНР», тому російські війська спільно з незаконними військовими формуваннями здійснили військову операцію «Північний вітер». Ці події призвели до підписання Мінських угод. Комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу встановив лінію розмежування між територією, підконтрольною Україні, й територіями, на якій органи державної влади тимчасово не здійснюють своїх повноважень. Таким чином з 2015 р. збройний конфлікт перейшов у режим різного ступеня інтенсивності, без значних територіальних змін для обох сторін. Вказаний період створив можливість для «прогресивних модернізаційних трансформацій у суспільстві і державній політиці» України з метою формування спільних інтересів, цінностей та цілей. Цьому сприяли і пануючі настрої серед населення [35, с. 166].

Рішуча зміна настроїв донеччан прослідковувалась у геополітичних орієнтаціях. У 2013 р. на Сході України, згідно КМІС, приєднання до Митного Союзу підтримували 60,6% опитаних, до Європейського Союзу – 14,5%, 7,2% – не брали б участь у голосуванні, а 17,7% – не змогли визначитись [58], а на початку 2015 р. як на територіях, що підконтрольні Україні, так і на тих, що не підконтрольні їй, 20,1% прагнули вступу до ЄС, 29,8%, навпаки, – до МС. Разом із тим, 32,5% воліли зберігати нейтральний статус, а 17,6% – важко було відповісти [9]. Аналогічні дані зафіксував інший соціологічний центр – група «Рейтинг». Таким чином, на Сході України 26% учасників опитування прагнули приєднатися до ЄС, 28% – до МС, 34% – не змогли відповісти, 12% – надали іншу відповідь [15].

У довоєнний період донеччани були однозначні у прихильності до проросійського геополітичного вектора. Військова інтервенція росіян та розділення області на дві території призвели до змін. Спостерігалось зростання проєвропейського курсу та нейтрального статусу, проте зменшення частки проросійського. Значну підтримку нейтрального статусу або невизначеності щодо курсу можна пояснити розчаруванням від дій рф – або через військову агресію на «братську країну», або через не повторення на Донеччині «кримського сценарію» [1, с. 50].

У подальшому зовнішньополітичні настрої коливалися то у бік збільшення проєвропейського курсу [11], то, навпаки, – у бік збільшення проросійського [10]. Але напередодні повномасштабного вторгнення, у грудні 2021 р., КМІС зафіксував наступні дані: вступ до ЄС підтримало 53,5% опитаних, проти – 32,6%, інші відповіді – 13,9%. Хоча варто відзначити, що ці цифри озвучені у поєднанні разом із Південним регіоном, а тому, на думку авторів, відносно Донецької області вони трошки нижчі [47]. А соціальна група «Рейтинг», яка провела опитування 16–17 лютого 2022 р., зафіксувала, що 44% респондентів на Сході України прагнули вступити в ЄС, а 45%, навпаки, – проти [14].

Аналіз геополітичних орієнтацій показав, що через російську агресію вони зазнали істотних змін. У порівнянні з довоєнними показниками орієнтація щодо МС значно впала, однак засвідчила незначну перевагу у співставленні з ЄС. У подальшому зовнішньополітичні настрої мали мінливий характер, але напередодні подій 24 лютого 2022 р. думки щодо приєднання/не приєднання до ЄС розділилися фактично порівну. Це було обумовлено порушенням традиційних зв'язків, оскільки до 2014 р. місцеві жителі масово виїздили на заробітки, подорожували та контактували саме з рф. Надалі це змінилося, бо край розділювався на дві частини, а обмеження, пов'язані з COVID-19, перекрили будь-які зв'язки з тимчасово окупованими територіями. До того ж лібералізація візової політики з ЄС дала можливість донеччанам більше подорожувати та їздити на заробітки у європейські країни.

Не менш важливі перемини відбулися у сприйнятті війни та у врегулюванні збройного конфлікту. З 6 по 12 березня 2015 р. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова провів спеціальне опитування «Оцінка громадянами ситуації на Донбасі». Воно продемонструвало наступне: 54,5% респондентів вважали, що росія – держава агресор і сторона конфлікту; 21,5% – визнавали її непричетність до цього; 24% – не могли визначитись. «ДНР/ЛНР» 49,4% опитаних вважали терористичними організаціями, 28,8% – як «представників» населення відповідних територій, 21,8% – важко було відповісти. Загалом, збройний конфлікт як загарбницьку війну проти України оцінювали 31,6%, як «громадянську» – 27,8%, як геополітичне протистояння між

США і рф – 28,2%, не змогли визначитися – 12,4% [32]. До кінця року погляди зазнали певних змін, оскільки рф стороною конфлікту визнавали 42% респондентів, непричетною до подій на Сході України – 26,1%, важко було визначитися – 31,9%. Відносно невизнаних «республік», то 35,6% називали їх терористичними організаціями, 43,8% – представниками населення відповідних територій, 20,6% – не змогли відповісти [55, с. 67–68]. Це можна пояснити встановленням лінії розмежування, через яку місцеві жителі відновили порушені традиційні зв'язки з тимчасово окупованою територією та впливом ворожої пропаганди через друзів, знайомих, ЗМІ тощо.

Відносно врегулювання збройного конфлікту абсолютна більшість вважала прийнятним для його досягнення саме дипломатичні, а не військові методи та засоби [46]. У 2015 р., коли активні бойові дії лише почали стихати, жителі регіону прагнули найшвидшого досягнення миру. Це віддзеркалювалось у настроях і методах його встановлення. 59,5% учасників опитування погоджувалися на будь-які компроміси – з ким завгодно і про що завгодно, а 34,9% – були згодні на компроміси, проте не на всі. Дві третини вважали, що припинення війни можна досягти або шляхом надання особливого статусу «республікам», або запровадженням федеративного устрою в Україні. 28,8% були не проти повернення тимчасово окупованих територій до складу України на умовах, що були раніше, а майже половина допускали можливість надати їм або автономію, або більше незалежності від офіційного Києва шляхом проведення децентралізації [48].

Скептично населення оцінювало Мінські домовленості. Опитування КМІС показало, що лише 7,3% – безумовно вірили, що вони дозволять встановити мир на Донбасі, 19,5% – скоріше вірили, 53,7% – вважали навпаки, бо, на їх думку, вони повністю або частково не виконувалися [46]. З їх змістом були ознайомлені лише 9%, не читали його – 39%, чули про це в ЗМІ – 51%. Тобто формування думок відбувалося через суб'єктивну соціальну реальність на основі власного сприйняття зовнішнього світу. Значний вплив на ці процеси мали тези, які поширювали інформаційно-комунікативні канали [51].

Тобто у 2015 р. більшість учасників опитувань погоджувалися на будь-які умови агресора. Такі настрої були обумовлені активними бойовими діями, котрі призвели до масштабних руйнувань житлового фонду, об'єктів критичної інфраструктури й жертв серед цивільного населення. А люди прагнули повернутися до нормального психологічного стану, який виражався у бажанні вижити й зберегти традиційний уклад життя.

У подальшому погляди зазнали змін. Опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва в 2020 р. продемонстрували наступне: 75% респондентів вважали, що рф є стороною конфлікту в Україні й лише 14% підтримували ідею йти на будь-які компроміси заради врегулювання конфлікту. Серед неприйнятних умов вони виділяли проведення виборів на умовах бойовиків, оголошення повної амністії, формування поліції, прокуратури, судів із місцевих представників [49]. Щодо повернення тимчасово окупованих територій, то тут респонденти вважали, що вони мають бути повернуті Україні з тим обсягом прав, які мали раніше, або отримати більше повноважень у рамках децентралізації [56].

Зростало сприйняття росії як країни-агресора. У 2018 р. так вважали 32% опитаних, 51% – навпаки, а 17% не змогли відповісти [36]. У наступному році динаміка змінилася, бо вже 42% вбачали у ній агресора, 45% – дотримувалися протилежної думки, а 13% – не визначились [50]. Серед причин нападу найбільшу підтримку отримали наступні: намагання України вийти з-під впливу рф; неприйняття останньою України як самостійної, суверенної держави з незалежною зовнішньою політикою; негативне ставлення до євроінтеграційного курсу української держави; разом із тим, одна третина вважала, що це обумовлено приходом до влади націоналістичних сил [19, с. 141]. До того ж напередодні повномасштабного вторгнення одна третина донеччан готова була чинити опір ворогу методом збройного опору або шляхом громадянської непокорі [8]. Аналіз соціологічних опитувань показав, що поступово серед мешканців підконтрольної території зростало усвідомлення загрози, яку несла російська сторона для них, та відкидали вірогідність врегулювання збройного конфлікту на умовах агресора.

Змінилися суспільно-політичні настрої і з інших питань – мови, територіального устрою, ідентичності. На питання «Яким чином повинні співіснувати українська та російська мови в Україні?» 38% опитаних відповіли, що українська – державна, російська – вільно використовується, 31% – українська – державна, російська – офіційна в окремих регіонах, 30% – російська й українська – дві державні, решта не змогли визначитись [51]. Для порівняння: в 2012 р. 40,4% виступало за те, щоб

обидві мови мали статус державної [13]. Щодо територіального статусу регіону, то 47% із них прагнули бути частиною України з попереднім обсягом прав, 22% – з розширеними повноваженнями внаслідок реформи децентралізації, 9% – хотіли автономного статусу у складі України, 2% – бажали приєднання регіону до росії, 20% – інші відповіді або важко було сказати [16]. Також збільшилася частка тих, хто ідентифікував себе з Україною – 32,6%, а приналежність до регіональної ідентичності висловили 28,3%, з населеним пунктом – 19,6%, а решта – інші відповіді, або не змогли визначитись. До того ж 80% сприймали Україну як свою Батьківщину [22, с. 23, 64].

У суспільно-політичних маркерах посилювалися проукраїнські настрої, тому висновок харківського соціолога Ігоря Руценка, що «громадська думка на підконтрольних територіях крок за кроком долала штучний ізоляціонізм та, образно кажучи, вливалася у річище загальноукраїнських настроїв та тенденцій» найбільш вдало характеризує ситуацію [43, с. 41–42]. До таких висновків прийшла і дослідниця Лондонської школи економіки й політичних наук Марія Золкіна, яка відмітила, що «поступово, але поки що стабільно, відбувається консолідація суспільства навколо деяких принципових позицій» [52, с. 197].

Зміна суспільно-політичних настроїв у масовій свідомості місцевого населення була зумовлена низкою чинників. Серед них варто виділити розділення Донецчини на дві частини. Вже згаданий Ігор Руценко зазначав, що «критично важливим є місце проведення опитування», бо на теренах області проживають патріотичні мешканці та проросійськи налаштовані. Останні складаються саме з тих місць, де значна частка переселенців епохи індустріалізації, тобто тих територій, які опинилися під тимчасовою російською окупацією [43, с. 37].

Не менш важливим фактором, який впливав на настрої населення, був економічний. Донецький регіон протягом 1990-х – 2000-х років зазнав хвилі деіндустріалізації провідних галузей економіки, що негативно відбилася на соціальному становищі населення та інфраструктурі мономіст. Вони стали абсолютно занедбаними. Це вплинуло на масову свідомість місцевих жителів, які прагнули повернутися до «золотих років» радянського періоду – стабільності, постійного місця роботи та регулярної заробітної плати. Цим скористалася Партія регіонів, яка побудувала з себе образ «міцного господарника». Але перемога її лідера на президентських виборах у 2010 р. та партійців на парламентських у 2012 р. не принесла обіцяних змін, а навпаки, погіршила ситуацію. Це спровокувало протестні настрої серед донеччан, якими скористалися російські агенти впливу, спрямувавши їх проти української державності.

Тому досягнувши тимчасового перемир'я, українська влада розпочала відбудову й відновлення соціально-економічного життя регіону. Як відзначалось у Концепції «Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України» 2016 р., «ще до початку збройного конфлікту Донецька та Луганська області стикалися із суттєвими довгостроковими викликами, пов'язаними з бідністю, складною демографічною ситуацією та застарілою структурою економіки. Протягом тривалого часу підприємства галузі важкої промисловості скорочували обсяги виробництва. Збройний конфлікт погіршив ситуацію». За офіційними статистичними даними, обсяги промислової продукції на Донеччині у 2014 р. скоротилися на 31,5%, а у 2015 р. – на 34,6% [41].

Кабінет Міністрів України прийняв Розпорядження «Про затвердження плану заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей» від 16 жовтня 2014 р. Ним передбачалася низка заходів щодо відновлення інфраструктури та життєдіяльності населених пунктів [39]. Державний фонд регіонального розвитку в 2015 р. виділив для Донецької області у вигляді субвенції 2 млрд 340 млн гривень. Вони були спрямовані на 112 соціальних об'єктів [23]. У наступному році обсяг фінансування складав 3 млрд 852 млн гривень [24].

Економічні перетворення в регіоні активізувались із призначенням 11 червня 2015 р. на посаду губернатора Павла Жебрівського (2015–2018 рр.). В одному зі своїх інтерв'ю проблему відновлення регіону останній пов'язав із «розрухою у головах», а своїм завданням вважав «сформувати бізнес-пропозицію для створення нових робочих місць. На місце безперспективних виробництв й бізнесу мають прийти нові, ХХІ ст., а не ХІХ ст.» [28, с. 8]. Він ініціював регіональну програму розвитку малого і середнього підприємництва «Український донецький куркуль». Її мета полягала у курсному відборі бізнес-проектів для надання фінансової підтримки або часткової компенсації за

кредитом. За словами губернатора, частка ВВП малого й середнього бізнесу складала лише 7%, а тому він прагнув переламати цю тенденцію [54].

Але це не мало суттєвого впливу на місцеву економіку через загальні тенденції у державі. Попри проведення деяких змін у державній політиці й зменшення кількості контролюючих органів та їх перевірок, не вирішеними залишилися високі податкові ставки й обмежений доступ до кредитних ресурсів через великі відсотки [52, с. 20]. Інтерв'ю з низкою місцевих керівників підприємств також показали, що перешкодами для розвитку бізнесу, окрім податків й дорогих кредитів, були корупція та бойові дії [38].

Протягом 2015–2016 рр. в область було залучено величезні кошти. Крім субвенції з Державного фонду регіонального розвитку, значні фінансові вливання здійснили міжнародні донори у вигляді грантів, безповоротної допомоги, кредитів. Лише за 2015 р., згідно зі звітом уряду, на відновлення Донеччини було залучено 1,3 млрд євро, а в наступному році – ще 286,6 млн доларів. Крім того, у 2016 р. область отримала додаткові 2,84 млрд грн – кошти, що були на казначейських рахунках органів місцевого самоврядування населених пунктів, які опинилися на непідконтрольній території. Масштабні будівельні проєкти породили у масовій свідомості уявлення про початок довгоочікуваних змін. Вони стали важливим фактором для змін поглядів донеччан [44, с. 3].

Зміцнення проукраїнських настроїв зумовлено зміною гуманітарної політики місцевої влади, яку започаткував Павло Жебрівський. Він був прибічником «українізації» регіону, поборником декомунізації, публічно обіцяв назвати вулиці іменами діячів ОУН і УПА, заснував проєкт розвитку «Єдиного українського культурного простору», започаткував святкування в області Дня Європи тощо. Загалом губернатор багато зробив для підняття національної свідомості та патріотичного духу в регіоні [25].

Якщо були явища, які сприяли позитивним змінам у масовій свідомості, то були і такі, що, навпаки, ускладнювали їх. Восени 2015 р. відбулися місцеві вибори, що мали би оновити місцеву владу. Голосування не відбулось як на тимчасово окупованих територіях, так і у районах, які були близькі до лінії розмежування. Загалом, активність була низька – участь у виборах взяли лише 35,27% виборців. Вони не змінили місцевий політичний колорит «ані кількісно, ані якісно, бо здійснилась циркуляція у вигляді ребрендингу «Партії регіонів»» [12, с. 107–108].

Відбулося повернення тих людей, які не проявили свою активну патріотичну позицію під час російської агресії. І тих, які сприяли окупаційним силам, брали участь в організації псевдореферендумів, встановленні російської окупаційної адміністрації. За свої дії вони не отримали відповідного покарання. За особистими спостереженнями одного з авторів – Віталія Бенчука, жителя Маріуполя і учасника АТО, – значна частка з них продовжувала працювати на своїх посадах [30]. Неефективність продемонструвала не лише правоохоронна система, а і судова. Показова історія пов'язана з колаборантом Романом Джумаєвим. З 2014 р. він у складі інтербригади «ДНР» «П'ятнашка» воював проти України. Брав участь у боях за Дебальцеве та у Донецькому аеропорту. Повернувся додому в Маріуполь, але суд відправив його під домашній арешт. 16 вересня 2019 р. він був розстріляний невідомою особою [6].

Значний вплив на настрої мали гучні корупційні скандали, бо масовою свідомістю це сприймалося як «заробляння на крові». Масштаби хабарництва досягли таких меж, що громадськість звернулася з листом до Президента України з проханням провести фінансову перевірку діяльності місцевої влади [2].

Масштабні інвестиції, яких область не знала за всі роки незалежності, розбудова інфраструктури, що не ремонтувалась із радянських часів, не принесли кардинальних змін в економічне життя краю. У результаті російської агресії й кризових тенденцій у попередній період місцева економіка протягом 2014–2015 рр. зазнала серйозного удару. Це можна проаналізувати за динамікою змінюваності індексу фізичного обсягу валового продукту, що у 2011 р. досягнула 110,8%, 2012 р. – 97,6%, 2013 р. – 94,1%, 2014 р. – 65,8%, 2015 р. – 58,9%, а у 2016 р. – 105,8%. Лише у 2016 р. почалося слабке, порівняно зі спадом, відновлення економіки [26, с. 6]. На центральному рівні остання демонструвала зростання, але без структурних перетворень воно було незначне і досягало лише 3–4% ВВП. Цього було недостатньо для відчутного поліпшення життєвого рівня населення. Важливим рішенням уряду в 2017 р. стало збільшення мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та інших соціальних видатків. Це дало позитивний ефект у короткостроковій перспективі.

Цього ж року, внаслідок громадського тиску, припинились економічні відносини з тимчасово окупованими територіями. В умовах військового протистояння це був правильний крок. Однак, він порушив транспортні регіональні зв'язки, що негативно вплинуло на місцеву економіку [53, с. 39]. До такого висновку прийшов й Інститут стратегічних досліджень, який у своїй аналітичній записці відзначив, що це стане наслідком «уповільнення темпів посткризового відновлення, яке було досягнуто у 2016 р. Вимушений розрив фінансових зв'язків із підприємствами на непідконтрольній території призведе до втрат доходів державного і місцевих бюджетів» [31].

Це впливало на суспільно-політичні настрої. Як показали соціологічні опитування, найбільшими проблемами, що хвилювали місцевих жителів, були збройний конфлікт, економічна ситуація та рівень життя [57]. Загалом, можна підсумувати, що настрої респондентів були досить песимістичні, вони давали найбільш негативні оцінки змін в усіх сферах життя й не вірили у покращення свого становища [16].

Мета гібридної війни полягала у впливі на почуття та думки людей. Це активно здійснювалося зі сторони російських ЗМІ й українських, які фінансувались або контролювались кремлем. Вони прагнули нав'язати певні установки для свідомості українських громадян, які мали динамічний характер і змінювались залежно від ситуації. Основні меседжі, що поширювала російська пропаганда, полягали у наступному:

- на материковій частині України відбувається «внутрішній конфлікт»;
- мир можливий лише за прямих переговорів із «республіками»;
- реформи повністю провалено, українська економіка на межі краху, а країна перебуває під зовнішнім керівництвом (з боку МВФ, США, «соросят»);
- мовне, релігійне та питання національної пам'яті української влади розколює суспільство і призводить до погіршення відносин із сусідами [4].

Останньому явищу підігравали й українські політики. У публічній площині вони надавали перевагу гуманітарним питанням (мови, історії, релігії), а не покращенням соціально-економічного життя. Цим маніпулювали російські агенти впливу в Україні. Це збурювало донеччан, адже більшість, перебуваючи у складному соціально-економічному становищі, прагнула покращення рівня життя.

Москва активно нарощувала свою присутність на українському медіа ринку з метою інформаційного впливу на масову свідомість українського населення. Важливими джерелами проросійської пропаганди стали телевізійні канали – «112 Україна», «NewsOne», «Zik», якими володів соратник кума президента РФ Віктора Медведчука та колишній народний депутат – Тарас Козак. Також Кремль спонсорував низку інтернет-ресурсів – «Страна.ua», «Вести», «2000.ua», «Комсомольская правда» тощо [5, с. 14, 16]. Закриття в лютому 2021 р. вищезгаданих телевізійних каналів сприяло зменшенню впливу ворожої пропаганди та зниженню рейтингів проросійських агентів, яких росія прагнула використати для встановлення маріонеткової влади у Києві під час повномасштабного вторгнення [40].

Важливу роль у пропаганді відігравали так звані ботоферми, які утримував наблизений до володимира путіна російський бізнесмен євгеній пригожин (колишній керівник терористичної організації приватної військової компанії «Вагнер», загинув 23 серпня 2023 р.). Британський репортер Дейвід Патрикаракос взяв інтерв'ю в одного з їх працівників, який покинув їхні лави. Він розповів, що мета його роботи полягала в наступному: організації новинних сайтів з доменами.ua, аби створити враження, що вебсайт український; веденні сторінки «тролів» у соціальних мережах, які мали активно поширювати або коментувати певні події тощо. Цей контент мав «створити уявлення, що населення південного сходу України цілком підтримує сепаратистів і ненавидить українську владу» [33, с. 184–190].

Як показав аналітичний звіт «Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії», основними каналами отримання інформації були телебачення, інтернет-ресурси та неофіційні джерела – родичі, друзі, сусіди, колеги по роботі. Але з часом почало зростати розчарування до будь-яких джерел новин [42, с. 40].

Це можна пояснити слабкою протидією української влади ворожому інформаційно-психологічному впливу, що пов'язано з технічними проблемами. Росіяни окупували найпотужніші передавачі аналогового телевізійного мовлення, розташовані у Донецьку, Луганську та Ровеньках. Це створило сприятливі умови для витіснення українського контенту і налагодження власного мовлення [18, с. 287]. При Міністерстві інформаційної політики України у 2015 р. була створена

міжвідомча Комісія з питань забезпечення стабільного функціонування системи національного телебачення і радіомовлення у зоні ООС та Криму. Завдяки її діяльності було встановлено 61 передавач, а також відбудовано 180-метрову телевежу «Краматорськ», яка в 2014 р. була зруйнована терористами. Також було заплановано встановити телевежу в Покровську, що мала відновити українське телебачення на окупованій території у радіусі близько 70–100 км. Її вартість складала 20 млн гривень, але ці роботи не були завершені [37, с. 5–6].

Після зустрічі в Парижі 9 грудня 2019 р. путін прийняв рішення про конвенційне вторгнення для досягнення своїх цілей. Навесні 2021 р. до кордону України було перекинуто значну кількість озброєнь та військової техніки чисельністю 28 батальйонних тактичних груп. Посилилась агресивна риторика з боку російського військово-політичного керівництва [7, с. 13]. Збройні сили рф накопичували сили та засоби ведення війни на українському кордоні. Також вони почали загрожувати з півночі – території Білорусі, де 10 лютого 2022 р. розпочалися спільні військові російсько-білоруські навчання «Союзна рішучість 2022». Останні мали завершитися 20 лютого, але були продовжені через визнання росією «ДНР/ЛНР».

Місцеве населення ці події сприймало спокійно. До повномасштабного вторгнення війна перебувала у режимі різного ступеня інтенсивності. У цей період відбувалися періодичні ескалації на різних ділянках фронту – Мар'янці, Світлодарській дузі, у районі шахти «Бутівка». Тому накопичення ОВТ на кордоні сприймалося як «гра м'язів» з метою психологічного тиску на українське керівництво. Не менш важливу роль відіграла офіційна риторика вищого політичного керівництва України, яке переконувало своїх громадян у контрольованості ситуації. Сильним сигналом для донеччан став приїзд Ріната Ахметова у Маріуполь 16 лютого 2022 р., де він заявив: «Я тут, щоби розділити з вами ці хвилювання та тривогу» [30].

Частина експертного середовища також відкидала вірогідність повномасштабної війни. Зокрема, 12 лютого 2022 р. на сайті «Українська правда» був опублікований аналітичний матеріал Центру оборонних стратегій, де стверджувалося, що, з одного боку, «накопичених сил та засобів для широкомасштабної операції із ціллю захоплення всієї чи значної частини України недостатньо», а з іншого – масове бомбардування за допомогою ракетних ударів та артилерійських засобів вогню може призвести до масштабних втрат серед цивільного населення, а це «може завадити планам російського політичного керівництва завоювати «серця та уми» російськомовного населення України» [21]. Але, як стверджував в одному з інтерв'ю керівник ГУР МО Кирил Буданов, у рф була низка сценаріїв, у тому числі й гібридного характеру, але її керівництво обрало один із найменш перспективних і можливих наявних варіантів [59, р. 44].

Отже, російська агресія та розділення Донеччини на дві частини – підконтрольну українській владі та на тимчасово окуповану територію призвели до зміни суспільно-політичних настроїв у масовій свідомості. Доведено, що у 2014 р., попри суспільно-політичну дезорієнтацію та російську військову інтервенцію, більшість донеччан прагнула залишитись у складі України. Також авторами був здійснений аналіз геополітичної орієнтації. Він показав суттєві перемини – від абсолютного домінування у 2013 р. проросійського зовнішньополітичного курсу до значного зростання у 2022 р. проєвропейського. Подібна тенденція відбулась у питанні врегулювання збройного конфлікту, бо якщо у 2015 р. більшість опитаних готова була на будь-які умови, то напередодні повномасштабного вторгнення росії вони абсолютно відкидали вірогідність такого варіанту. Зазнали змін самоідентифікаційні маркери, ставлення до мови. Тут почало переважати уособлення себе з державою, а не з регіоном, а відносного мовного питання – дві третини учасників соціологічних досліджень підтримували одну державну мову, а одна третина – надання російській статусу другої державної. На ці зміни впливала низка факторів, серед яких варто виділити наступні: розділення Донеччини на дві частини, бо на підконтрольній території опинилися патріотично налаштовані жителі, а на тимчасово окупованій – із проросійськими настроями; значні інвестиції в регіон; підтримка проукраїнської внутрішньої політики. Але варто відзначити і складність умов, у яких відбувалися ці процеси. У регіоні не здійснювалось оновлення місцевої еліти, а на посадових місцях залишились особи, котрі підтримували псевдореферендум і сприяли встановленню російської окупаційної влади. До того ж росія постійно посилювала інформаційний вплив на масову свідомість через недостатню протидію з боку України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бенчук В. Геополітичні настрої донеччан в умовах збройного конфлікту (2014–2021 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого. 2022. Вип. 33. С. 48–54.
2. Бізнесмен, генерал, популіст і сбущник: хто і як керував Донецькою облдержадміністрацією з 2014 року. URL: <https://vchasnoua.com/special/democracy/actual/60572-biznesmen-general-populist-i-sbushnik-khto-i-yak-keruvav-donetskoju-obladministratsieyu-z-2014-roku> (дата звернення 15.07.2023).
3. Більшість дончан не одобряют действия сепаратистов – опрос. *Ліга. Новості*. URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_donchan_ne_odobryayut_deystviya_separatistov_opros (дата звернення 15.09.2023).
4. Бурковский П. «Кто не понял, тот поймет...»: російська пропаганда в українському телепросторі. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/21715/2018-08-30-kto-ne-ponyal-tot-poymet-rosiyska-propaganda-v-ukrainskomu-teleprostori/> (дата звернення 15.07.2023).
5. Буткевич Б., Казанський Д. Хто говорить і що показує. *Український тиждень*. 2016. № 30 (454). С. 14–17.
6. В Маріуполі вбили бойовика угруповання «ДНР» Джумаєва. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-vbyvstvo-romana-dzhumaieva/30166807.html> (дата звернення 15.07.2023).
7. Воєнно-історичний опис російсько-української війни 2022 року (лютий–березень 2022 р.). Київ, 2022. 112 с.
8. В Україні зростає готовність чинити опір російським інтервентам: результати телефонного опитування, проведеного 5-13 лютого 2022 року. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1099&page=18> (дата звернення 20.08.2023).
9. Геополітичні орієнтації громадян України: стає і мінливе останніх років (лютий 2012 – лютий 2015 рр.). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=507> (дата звернення 17.07.2023).
10. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=26> (дата звернення 19.07.2023).
11. Геополітичні орієнтації та ставлення жителів України до незалежності України. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=713&page=9> (дата звернення 19.07.2023).
12. Грідіна І., Чульська К. Регіональні еліти Донеччини та Луганщини після Революції Гідності та під час російсько-української війни. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2021. Вип. 31–32. С. 103–120.
13. Громадська думка стосовно статусу української та російської мов. *Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова*. URL: http://razumkov.org.ua/upload/mova_062012.pdf (дата звернення: 10.07.2023).
14. Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій. 16-17 лютого 2022 р. Соціальна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_international_moods_022022_press.pdf (дата звернення 19.08.2023).
15. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. Липень, 2015. Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_poll_082015_ua.pdf (дата звернення 17.07.2023).
16. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 21 квітня – 5 травня, 2017. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2017. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2017_may_survey_of_residents_of_ukraine_ua_0001.pdf (дата звернення 20.08.2023).
17. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 12–23 червня, 2019. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf (дата звернення 20.08.2023).
18. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
19. «Донбаська складова» російсько-українського конфлікту: думки та оцінки громадян України. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 1–2(177–178). С. 137–164.
20. Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1>. (дата звернення 19.08.2023).
21. Загороднюк А., Кевлюк В., Павлючик О., Фролова А. Чи можливе вторгнення в Україну? *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/02/12/7323780/> (дата звернення 18.09.2023).
22. Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3–4 (161–162). 134 с.
23. Інформація про використання коштів державного фонду регіонального розвитку за бюджетною програмою КПКВК 3511450 (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 № 195) станом на 01 грудня 2015 року. Донецька обласна державна адміністрація. URL: <https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/region/01.12.2015.pdf> (дата звернення 15.07.2023).
24. Інформація про використання коштів державного фонду регіонального розвитку за бюджетною програмою КПКВК 2761070 (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 18.03.2015 № 196 (із змінами) по Донецькій області станом на 1 грудня 2016 року. Донецька обласна державна адміністрація. URL: <https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/region/01.12.2016.pdf> (дата звернення 15.07.2023).
25. «Колени Донбасса»: О чем говорит Жебровский. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5930-koleny-donbassa-o-chem-govoryt-zhebryvskyy> (дата звернення 17.07.2023).
26. Колосов М. Економічна блокада підприємств невідконтрольної частини Донбасу дає свої негативні наслідки. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 3(49). С. 4–10.

27. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ: Дух і Література, 2018. 560 с.
28. Малко Р. Павло Жебрівський: «Наша стратегія – відновлення довоєнного кордону України». *Український тиждень*. 2015. № 25 (397). С. 8–10.
29. МакФол Майкл. Від Холодної війни до Гарячого миру: американський посол у путінській Росії. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 496 с.
30. Особисті спогади Віталія Бенчука – вчителя Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва».
31. Оцінка впливу економічної блокади окупованих територій на фінансову безпеку України. Аналітична записка. Інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ocinka-vplivu-ekonomichnoi-blokadi-okupovanikh-teritoriy-na-finsovu-bezpeku> (дата звернення 16.07.2023).
32. Оцінка громадянами ситуації на Донбасі. *Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова*. URL: https://www.razumkov.org.ua/upload/1428048471_file.pdf (дата звернення 17.07.2023).
33. Патрикаркос Д. Війна у 140 знаках. Як соціальні медіа змінюють військовий конфлікт XXI ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 352 с.
34. Подибайло М. Протидія українського волонтерського руху м. Маріуполь негативному інформаційному впливу в умовах російської агресії (2014-2018 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2020. Том. 3 (37). С. 157–172.
35. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та врегулювання. Аналітична доповідь / Ред. кол. Рафальський О.О. (голова), Котигоренко В.О., Панчук М.І. Київ: ІПіЕН ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 268 с.
36. «Портрети регіонів»: Підсумки. Зведені дані, порівняльний аналіз між областями. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_40000_portraits_of_the_regions_122018_press.pdf (дата звернення 19.07.2023).
37. Проблеми відновлення українського мовлення в Донецькій області. Аналітичний звіт. Вересень 2016 р. Донецький інститут інформації. URL: <https://www.irf.ua/content/files/dp-2016-38.pdf> (дата звернення 17.07.2023).
38. Проблеми і підтримка малого і середнього бізнесу в Донецькій області. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5525-problemy-y-podderzhka-malogo-y-srednego-biznesa-v-doneckoy-oblasty> (дата звернення 18.07.2023).
39. Про затвердження плану заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 р. № 1002-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-2014-r#n7> (дата звернення 15.07.2023).
40. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 02.02.2021 № 43/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441> (дата звернення 20.08.2023).
41. Про схвалення Концепції Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2016 р. № 892-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2016-r#n9> (дата звернення 15.07.2023).
42. Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії. Аналітичний звіт. Київ: ГО «Телекритика», 2015. 77 с.
43. Рущенко І. Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1–2. С. 34–43.
44. Самар В. Гібридний "євроремонт" Донбасу. *Дзеркало тижня*. 2017. № 21. С. 3.
45. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
46. Соціально-політична ситуація в Україні. Вересень 2015 р. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=548&page=3&y=2015> (дата звернення 17.07.2023).
47. Ставлення до вступу України до ЄС і НАТО, ставлення до прямих переговорів з В. Путіним та сприйняття воєнної загрози з боку Росії: результати телефонного опитування, проведеного 13–16 грудня 2021 р. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1083&page=20> (дата звернення 18.08.2023).
48. Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру і шляхи подолання конфлікту. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/stavleniya-naseleniya-do-podiy-na-donbasi-tsina-miru-i-shlyakhi-podolannya-konfliktu> (дата звернення 18.07.2023).
49. Суспільні настрої на Донбасі 2020 – регіональне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/suspilni-nastroi-na-donbasi-2020-regionalne-opituvannya> (дата звернення 15.08.2023).
50. Суспільно-політичні настрої населення. Грудень 2019 р. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_2500_122019_press.pdf (дата звернення 19.07.2023).
51. Суспільно-політичні настрої населення. Липень 2018. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_072018_press.pdf (дата звернення 20.08.2023).
52. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. Київ: Стило, 2017. 235 с.
53. Україна 2017-2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). Київ: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2017. 142 с.
54. «Український донецький куркуль»: профінансували понад 200 бізнес-проектів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2591436-ukrainskij-doneckij-kurkul-profinansovali-ponad-200-biznesproektiv.html> (дата звернення 18.07.2023).

55. Українсько-російські відносини очима громадян. *Національна безпека й оборона*. 2015. № 8–9 (157–158). С. 59–76.

56. Як змінилася думка українців про російсько-українську війну за два роки президентства Зеленського. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilasya-dumka-ukraintsiv-pro-rosiysko-ukrainsku-viynu-za-dva-roki-prezidentstva-zelenskogo> (дата звернення 15.08.2023).

57. Які проблеми турбують українців. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=640&page=1> (дата звернення 20.08.2023).

58. Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднуватись? (Преференції населення за два тижні до Вільнюського саміту). *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=204&page=2&y=2013> (дата звернення 17.07.2023).

59. Benchuk, V., and Trofymovych, V. Fakes and manipulations as tools of the information warfare of the Russian Federation against Ukraine on the example of Mariupol and their influence on the public awareness of the youth. *Youth Voice Journal*. 2023. Vol. IV: Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth. pp. 40–52.

References:

1. Benchuk V. Neopolitychni nastroi donechchan v umovakh zbroinoho konfliktu (2014–2021 rr.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriya «Istorychni nauky». Ostroh. 2022. Vyp. 33. S. 48–54. [in Ukrainian].

2. Biznesmen, heneral, populist i sbushnyk: khto i yak keruvav Donetskoiu obladministratsiieiu z 2014 roku. URL: <https://vchasnoua.com/special/democracy/actual/60572-biznesmen-general-populist-i-sbushnik-khto-i-yak-keruvav-donetskoyu-obladministratsiieiu-z-2014-roku> (дата звернення 15.07.2023). [in Ukrainian].

3. Bolshynstvo donchan ne odobriaiut deistviya separatystov – opros. Liha. *Novosti*. URL: https://news.liga.net/politics/news/bolshinstvo_donchan_ne_odobryayut_deystviya_separatystov_opros (дата звернення 15.09.2023). [in Ukrainian].

4. Burkovskiy P. «Kto ne ponial, tot poimet...»: rosiiska propahanda v ukrainskomu teleprostori. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplyvi/post/21715/2018-08-30-kto-ne-ponyal-tot-poymet-rosiyska-propaganda-v-ukrainskomu-teleprostori/> (дата звернення 15.07.2023). [in Ukrainian].

5. Butkevych B., Kazanskiy D. Khto hovoryt i shcho pokazuie. *Ukrainskyi tyzhden*. 2016. № 30 (454). S. 14–17. [in Ukrainian].

6. V Mariupoli vbyly boiovyka uhrupovannia «DNR» Dzhumaieva. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-vbyvstvo-romana-dzhumaieva/30166807.html> (дата звернення 15.07.2023). [in Ukrainian].

7. dzhumaieva/30166807.html (дата звернення 15.07.2023). [in Ukrainian].

8. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny 2022 roku (liutyi-berezen 2022 r.). Kyiv, 2022. 112 s. [in Ukrainian].

9. Hridina I., Chulska K. Rehionalni elity Donechchyny ta Luhanshchyny pislia Revoliutsii hidnosti ta pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Seriya: Istoriia. Politolohiia. 2021. Vyp. 31–32. S. 103–120. [in Ukrainian].

10. Donbas i Krym: tsina povernennia: monohrafiia / za zah. red. V. P. Horbulina, O. S. Vlasiuka, E. M. Libanovoi, O. M. Liashenko. Kyiv: NISD, 2015. 474 s. [in Ukrainian].

11. Zahorodniuk A., Kevliuk V., Pavliuchyk O., Frolova A. Chy mozhlyve vtorhnnennia v Ukrainu? *Ukrainska pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/02/12/7323780/> (дата звернення 18.09.2023). [in Ukrainian].

12. «Koleny Donbassa»: O chem hovoryt Zhebryvskiy. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5930-koleny-donbassa-o-chem-govoryt-zhebryvskyy> (дата звернення 17.07.2023). [in Ukrainian].

13. Kolosov M. Ekonomichna blokada pidpriemstv nepidkontrolnoi chastyny Donbasu daie svoi nehatyvni naslidky. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*. 2017. № 3(49). S. 4–10. [in Ukrainian].

14. Kuzo T. Viina Putina proty Ukrainy. *Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet*. Kyiv: Dukh i Literatura, 2018. 560 s. [in Ukrainian].

15. Malko R. Pavlo Zhebryvskiy: «Nasha stratehiia – vidnovlennia dovoiennoho kordonu Ukrainy». *Ukrainskyi tyzhden*. 2015. № 25 (397). S. 8–10. [in Ukrainian].

16. Otsinka vplyvu ekonomichnoi blokady okupovanykh terytorii na finansovu bezpeku Ukrainy. *Analychna zapyska*. Instytut stratehichnykh doslidzhen. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/otsinka-vplyvu-ekonomichnoi-blokadi-okupovanykh-teritoriy-na-finansovu> (дата звернення 16.07.2023). [in Ukrainian].

17. Patrykaraks D. Viina u 140 znakakh. Yak sotsialni media zminiuiut viiskovyi konflikt KhKhI st. Kyiv: Yakaboo Publishing, 2019. 352 s. [in Ukrainian].

18. Podybailo M. Protydiia ukrainskoho volonterskoho rukhu m. Mariupol nehatyvnomu informatsiinomu vplyvu v umovakh rosiiskoi ahresii (2014–2018 rr.). *Voienno-istorychnyi visnyk*. 2020. Tom. 3 (37). S. 157–172. [in Ukrainian].

19. Politychni aspekty kryzy na Donbasi: diahnostyka stanu ta vrehuliuvannia. *Analychna dopovid* / Red. kol. Rafalskyi O.O. (holova), Kotyhorenko V.O., Panchuk M.I. Kyiv: IPIEN im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2015. 268 s. [in Ukrainian].

20. Problemy vidnovlennia ukrainskoho movlennia v Donetskii oblasti. *Analychnyi zvit*. Veresen 2016 r. Donetskyyi instytut informatsii. URL: <https://www.irf.ua/content/files/dp-2016-38.pdf> (дата звернення 17.07.2023). [in Ukrainian].

21. Problemi i podderzhka malogo i srednego biznesa v Donetskoi oblasti. URL: <https://novosti.dn.ua/article/5525-problemy-i-podderzhka-malogo-y-srednego-biznesa-v-doneckoy-oblasty> (дата звернення 18.07.2023). [in Ukrainian].

22. Protydiia rosiiskii informatsiinii ahresii: spilni zusyllia zadlia zakhystu demokratii. Analitychnyi zvit. Kyiv: HO «Telekrytyka», 2015. 77 s. [in Ukrainian].
23. Rushchenko I. Fenomen «dvokh Donbasiv»: vektory rozvytku kolektyvnoi svdomosti naselennia riznykh chastyn Donbasu v umovakh hibrydnoi viiny. Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal. 2017. № 1–2. S. 34–43. [in Ukrainian].
24. Samar V. Hibrydnyi "yevroremont" Donbasu. Dzerkalo tyzhnia. 2017. № 21. S. 3. [in Ukrainian].
25. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia / za zah. red. V.P. Horbulina. Kyiv: NISD, 2017. 496 s. [in Ukrainian].
26. Transformatsii suspilnykh nastroiiv v umovakh protydii ahresii Rosii na Donbasi: rehionalnyi vymir / Nauk. red. O. Haran. Kyiv: Stylos, 2017. 235 s. [in Ukrainian].
27. Ukraina 2017–2018: novi realii, stari problemy (analitychni otsinky). Kyiv: Ukrainskyi tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova, 2017. 142 s. [in Ukrainian].
28. «Ukrainskyi donetskyi kurkul»: profinansuvaly ponad 200 biznes-proiektiv. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2591436-ukrainskij-doneckij-kurkul-profinansovali-ponad-200-biznesproektiv.html> (data zvernennia 18.07.2023). [in Ukrainian].
29. Benchuk, V., and Trofymovych, V. Fakes and manipulations as tools of the information warfare of the Russian Federation against Ukraine on the example of Mariupol and their influence on the public awareness of the youth. Youth Voice Journal. 2023. Vol. IV: Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth. pp. 40–52. [in English].